

NÁROD JAKO EVROPSKÉ SPECIFIKUM JAK SLOVEM (DE)FORMOVAT HISTORICKOU I SOUČASNOU REALITU

Miroslav Hroch

Nation as a Specifically European Notion: Forming and Deforming Historical and Current Reality by a Word

The aim of this study is to demonstrate how globalisation effected certain changes in our understanding of the notions of nation and nationalism. First of all, I argue that a nation was formed as a specifically European phenomenon in the course of the process of modernisation. Positive connotations of the term 'nation' evolved in connection with specifically European intellectual movements starting with humanism, through Renaissance, and all the way to Enlightenment. The identification of individuals with their nations was then referred to as patriotism. Secondly, only once most European nations were fully formed, identification of individuals with their nations started being denoted by a newly invented term 'nationalism'. Thirdly, in the course of the twentieth century, nationalism was integrated into the terminology of politics and social sciences, which then applied this concept not only to European nations but also new states which formed outside Europe and claimed to be nation-based. Fourthly, in consequence of this development, the content of the notion of nationalism was extended so as to include the identification of individuals with formations that significantly differed from European nations. And finally, since due to a sort of mindless habit of thought, the term nationalism started to be applied in this altered, globalised sense even to analyses of development of European nations in the nineteenth century, there is a distinct possibility that this may lead to a significant retrospect distortions of European history representations.

Keywords: nation, nationalism, globalisation, national identity

Miroslav Hroch (*1932), professor emeritus at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, hrochmir@seznam.cz

Cílem této studie je vyvolat pochybnosti o tom, zda termíny „the nation“ a „nationalism“, jak bývají běžně užívány v odborné literatuře, jsou užitečným nástrojem vědecké analýzy dějin moderních evropských národů. Zároveň nám osud těchto termínů potvrdí, jak neblahé důsledky má setrvačnost v užívání termínů bez zřetele na to, jak se jejich obsah posouval, poté co začaly být aplikovány jako označení jevů a procesů, které probíhaly v odlišných civilizačních podmínkách, než byly ty, v nichž se utvářely. Takovým přenosem se do nové polohy dostává ona odedávna obecně známá mnohoznačnost, zamlženost a vnitřní rozpornost při užívání těchto termínů od samotného počátku.¹

Každý, kdo si přečetl alespoň několik studií věnovaných tematicce „nacionalismu“, si povšiml, že tento termín není užíván jednotně, že jde o termín vágní, který se autoři obvykle ani nepokoušejí definovat. Proto považují za zbytečné tuto banální skutečnost nějak dokumentovat. Pro lepší orientaci však považují za potřebné upozornit, že existují nejméně tři rozdílná chápání nacionalismu, z nichž každé má jistý analytický potenciál, ale jsou vzájemně kompatibilní jen ve velmi omezené míře. Za prvé je to tradiční a u nás asi nejběžnější pojetí nacionalismu jako přepjatého a nekritického upřednostňování kvalit a zájmů vlastního národa. K tomuto chápání termínu jsem se vždy přikláněl. Za druhé je to názor, že nacionalismus je úsilí o dosažení vlastního národního státu.² Za třetí se nacionalismus chápe jako stav mysli, nebo též jako uvědomělá aktivita, která do středu svého zájmu postavila pospolitost, kterou označuje jako národ.³

S termínem „nacionalismus“ či spíše s anglickým „nationalism“ tedy není něco v pořádku, tak jako s každým termínem, který přestal být jednoznačně srozumitelný. Zajisté mají pro lepší dorozumění jistý smysl terminologické hrátky, jako je hledání adjektiv či konstrukce novotvarů. Je ale také třeba se vrátit k proseminárním poučkám a připomenout si, že historické či vůbec společenské dění probíhalo nezávisle na nás a my usilujeme o jejich poznání tím, že je uchopíme slovem, při čemž historická realita se utvářela nezávisle na nás a naše slova se jí na jedné straně přizpůsobovala tím, že se stávala zobecňujícími pojmy, a na straně druhé ji pro nás

- 1 V odkazech k tomuto článku neuvádím odkazy na údaje, které považují za obecně známé, ani odkazy na své vlastní dříve publikované práce. Nepovažuji také za potřebné uvádět zde bibliografii zrodu národů a nacionalismu.
- 2 Úspěšně aplikuje tento koncept JOHN BREUILLY, *Nationalism and the State*, Manchester 1993², s. 2: „nationalism is used to refer to political movements seeking or exercising political power“. Zároveň tím ale Breuilly posvěcuje a svým způsobem kodifikuje možnost užití tohoto termínu kdekoli na světě a v kterémkoli stadiu vývoje k moderní společnosti.
- 3 Například HANS-ULRICH WEHLER, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 2001, s. 13.

upravovala. Pojmy jsou teprve nástroji, s jejichž pomocí, resp. jejichž prostřednictvím dokážeme ono obrovské množství jednotlivin, z nichž tato realita sestává, třídit a zobecňovat, interpretovat a filtrovat. Již před půl stoletím upozornili zakladatelé německé Begriffsgeschichte (a nejen oni) na nutnost rozlišovat slovo a sociální realitu, na to, že „sein“ a „heissen“ se sice mohou vztahovat k témuž jevu, ale že realita a její pojmové uchopení žijí svým vlastním životem, a mohou se tedy navzájem vzdálit.⁴ V tomto ohledu se později doporučovalo zřetelnější odloučení pojmu a významu. Je třeba brát v úvahu také lingvistický obrat, jenž zpochybnil možnost plně vysvětlit slovem skutečnost, kterou pomocí jazyka konstruujeme, poněvadž realita se proměňovala i termíny, jimiž byla či měla být uchopena a popsána.⁵

Zatím se spontánně pracuje s termínem „nacionalismus“ a „národ“, jako by ony samy byly realitou a jako by každému bylo jasné, jaké segmenty reality, historické skutečnosti se jimi označují. V krajním případě se nebere ohled na to, zda jimi je historická realita adekvátně vyjádřena. Proto je při sledování národotvorných procesů v Evropě užitečné odlišit rovinu událostí („realitu“) a rovinu slov, či spíše ve vědeckých studiích užívaných termínů.

Slova a jejich proměny

Nejprve věnujme pozornost rovině terminologické. Je všeobecně známo, že již ve středověku se užívalo termínu „nationes“ k označení regionálně vymezených skupin lidí, například mezi delegáty církevních koncilů, mezi univerzitními učiteli a studenty. V německém prostředí je tomuto středověkému termínu věnována celá ediční řada nazvaná *Nationes*.⁶ Frekvence termínu rostla a jeho aplikace se modifikovala. To ale neznamená, že lidé, kteří se označovali ve středověku latinským termínem *natio*, máme právo označovat za „nacionalisty“ či potenciální

- 4 R. Koselleck v době, kdy začal vydávat monumentální lexikon *Geschichtliche Grundbegriffe*, upozornil, že již řecký filozof Epiktet rozlišoval „pragmata“ a „thémata“, a předjímal tak skutečnost, že mezi pojmem a věcným obsahem panuje trvalé napětí, které se někdy uvolní, jindy naopak přiostrfí. REINHART KOSELLECK, *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte*, in: *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, (ed.) Reinhardt Koselleck, Stuttgart 1979, s. 19n.; HERMANN LÜBBE, *Sein und Heissen. Bedeutungsgeschichte als Sprachhandlungsfeld*, in: *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, s. 343n.
- 5 GEORG IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století*, Praha 2002, s. 111n.; JAN HORSKÝ, *Pojem*, in: *Koncepty a dějiny, Proměny pojmů v současné historické vědě*, (ed.) Lucie Storchová, Praha 2014, s. 58–59.
- 6 Srov. například JOHANNES EHLERS, *Was sind und wie bilden sich Nationes im mittelalterlichen Europa*, in: *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen*, (edd.) Almut Bues, Rex Rexhausen, Wiesbaden 1995.

príslušníky moderního národa. Nejednou však tak označování jsou, neboť podle Gellnerova bonmotu to byl nacionalismus, jenž vytvořil národy.⁷ Do raného novověku přežil latinský termín *natio* v několika málo evropských státech jako označení státní elity – třídy privilegovaných příslušníků šlechtického stavu, resp. všech stavů vůbec: *Natio Polonica*, *Natio Hungarica*.⁸

Humanismus a s ním spojený nástup tzv. národních jazyků s sebou přinesl též adaptaci či překlad latinského *natio* do těchto jazyků. Anglický termín „the nation“ byl spojen s pozitivním hodnocením již od 16. století, navíc v puritánském jazyce spojený s představou „vyvoleného národa“.⁹ Kladnou konotaci měla také francouzská „la nation“.¹⁰ Německé „die Nation“ označovalo v 16. století, trochu obdobně jako v Polsku, politicky privilegovanou šlechtickou vrstvu, ale postupně do 18. století zahrnovalo pospolitost lidí užívajících německý „printed language“, tzv. „deutsche Kulturnation“.¹¹ V češtině a polštině byl latinský termín přeložen do národního jazyka – „národ“, „naród“. Na rozdíl od angličtiny, kde „nation“ zahrnovala všechny obyvatele státu, resp. všechny královny poddané, byl ve střední Evropě tento termín primárně užíván pro označení souboru obyvatel, kteří hovořili stejným jazykem, či spíše vzájemně srozumitelnými dialekty, a tvořili tedy kulturní, etnické pospolitosti.¹² Další důležitou inovací, kterou přinesl evropský humanismus, bylo oživení antického termínu vlast (*patria*), který vzdělanci chápali jako hodnotu. Označoval se tak stát nebo země, vůči níž měl jedinec určitý závazek a k němuž měl citový vztah. Již před čtyřmi desetiletími upozornil Benedict Anderson na význam reformace (a s ní spojené exploze knihtisku) pro šíření a kodifikaci spisovných jazyků a samozřejmě také pro alfabetizaci středních vrstev společnosti.¹³ V souvislosti s náboženstvím je třeba připomenout, že

7 Extrémní příklad takového myšlenkového postupu nabízí v současné medievistice CASPAR HIRSCHLI, *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge 2012.

8 Systematický přehled poskytuje AIRA KEMILÄINEN, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä 1964, 2. kapitola. Ostatně někdy se užívalo také termínu „gens“ téměř jako synonyma k „natio“. Tak například v často citované Komenského definici národa (ze spisu *Gentis Felicitas* z roku 1659) se užívá slova gens.

9 WILLIAM HALLER, *Foxe's Book of Martyrs and the Elect Nation*, London 1963; LIAH-GREENFELD, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.) 1992, 1. kapitola.

10 L. GREENFELD, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, 2. kapitola.

11 OTTO DANN, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, München 1993, s. 48–49.

12 A. KEMILÄINEN, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, 2. kapitola.

13 BENEDICT ANDERSON, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008, s. 55n.

do všech jazyků postupně pronikl starozákonní termín „vyvolený národ“, který mohl být ve vyhrocených situacích vztahován na národ vlastní.¹⁴

Osvícenství učinilo z termínu národ jeden z běžných nástrojů rozboru společenských a politických problémů. Známe úvahy o národní hrdosti, o národní povaze, známe chvály národních jazyků. Přijetí termínu národ s pozitivní konotací šlo jaksi ruku v ruce s osvíceneckým regionálním patriotismem vzdělavců (nezaměňovat se zemským patriotismem šlechticů!). Tento patriotismus byl etickým požadavkem, jenž zavazoval vzdělance k činorodé práci ve prospěch vlasti, pro povznesení jejích obyvatel.¹⁵ S osvíceneckým patriotismem byla spojena představa, že stát (jeho panovník, jeho elity) jako světská instituce má zajistit každému jedinci základní vzdělání a občanskou výchovu. V Nizozemsku označoval termín patrioti ve druhé polovině 18. století účastníky politického, občanského hnutí.¹⁶ Ať již se v oné době termín národ vyskytl v jakémkoli kontextu, byl označením jakési hodnoty, termínem, který v sobě nesl pozitivní náboj.

V kontrastu vůči světskému patriotismu vystoupil ve stejné době J. G. Herder, pro kterého byl národ (definovaný společným jazykem a kulturou) stvořen Bohem a povolán k tomu, aby se stal základním nástrojem humanity, ukazatelem a průkopníkem cesty k zušlechťování lidstva. Pravděpodobně u Herdera můžeme pozorovat kořeny jakéhosi „dualismu“ v chápání národa: spočívá v tom, že na jedné straně si představuje národ jako dílo boží, jako abstrakci, která je mravní a kulturní hodnotou o sobě (ta je u Herdera dominantní), na druhé straně stojí představa národa (pro Herdera jaksi doprovodná) jako velké skupiny, pospolitosti konkrétních jedinců, které je třeba přesvědčit o tom, že od věků náležejí k oné hodnotové abstrakci.¹⁷

To vše se událo v desetiletích před Francouzskou revolucí, s níž běžný povrchní stereotyp z dílny Hanse Kohna spojuje počátek glorifikace národa jako abstraktní konstrukce, která se odtud po revoluci měla šířit Evropou.¹⁸ Ve skutečnosti revoluční Francie jen institucionalizovala a glorifikovala abstraktní ideál národa,

- 14 ANTHONY D. SMITH, *The Cultural Foundation of Nations: Hierarchy, Covenant and Republic*, Oxford 2008; DAVID AVERBACH, *Nationalism and the Hebrew Bible*, *Nations and Nationalism* 11/2005, s. 223–242.
- 15 ULRICH IM HOF, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001, s. 189n.; O. DANN, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, s. 16.
- 16 HORST LADEMACHER, *Geschichte der Niederlande*, Darmstadt 1983, s. 187n.
- 17 A. KEMILÄINEN, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, s. 72–73. Nejzvěrubnější mně známý soubor výpisků z Herderových názorů na národ publikoval ROBERT REINHOLD ERGANG, *Herder and the Foundations of German Nationalism*, New York 1931. K „duální“ existenci národa se vrátím v závěru tohoto pojednání.
- 18 HANS KOHN, *The Idea of Nationalism, A Study of its Origins and Backgrounds*, New York 1944.

kteřý se rodil z osvíceneckého patriotismu, resp. herderovského preromantismu předchozích dob. Skutečnou revoluční inovací tohoto termínu vidím jinde – v tom, že mu revoluce dala nový sociální obsah: deklarovala jej jako pospolitost rovnoprávných a solidárně jednajících občanů bez ohledu na majetek a vzdělanost. Všichni občané (nejen osvícení vzdělanci) byli zavázáni k práci pro vlast, což znamenalo práci pro pokrok a svobodu. To byl zajisté základ pro aplikaci principu občanství. Zároveň si však občané, příslušníci národa, měli osvojit spisovnou formu své mateřštiny a získat přístup k historicky vzniklým hodnotám národní kultury.

Již v době vzniku a utváření národa tedy „etnické“ a „občanské“ principy tvořily jednotu a je účelově mylnou konstrukcí stavět je proti sobě. Jazyk a kultura (v níž byla zahrnuta i národní paměť) byly národní hodnotou a pojátkem občanů, „kódem“ jejich pospolitosti i tam, kde se moderní národ formoval v procesu revoluce. Ve Francii se setkáme také s personifikací národa, který se měl stát útočištěm pro své ohrožené příslušníky.¹⁹ V tomto ohledu dostalo abstraktum národ vskutku určité funkce, které zastupovaly úlohu náboženství. Zároveň národ přebíral také jisté atributy z přezívajících zásad platných pro tradiční obce, jako byla zejména zodpovědnost za příslušníky pospolitosti. Osvícenský a revoluční koncept termínu národ se vzápětí ještě rozšířil o další dimenzi, když prorostl s romantismem, který nutně nemusil být revoluční. Díky tomu částečně neutralizoval svůj emocionální potenciál, a učinil tak koncept občanského národa přijatelným i pro odpůrce revoluce.

Užívání termínu „národ“ je ale v dnešní době jednoznačně zastíněno frekvencí termínu nacionalismus, či přesněji řečeno anglickým termínem „nationalism“. Je to novotvar, který není uložen v tradici žádného z evropských jazyků ani nemá jednoznačné hodnotové zakotvení. Tomu odpovídá také jeho významová mnohoznačnost. Navíc jeho užívání prošlo třemi etapami a kvůli tomu se dnes „nacionalismus“ objevuje v souvislostech diametrálně odlišných v odborné literatuře, která se zabývá událostmi od konce 18. do počátku 20. století.

Odhlédneme-li od ojedinělého výskytu ve starším období, byl tento termín poprvé zaregistrován ve Francii v 60. letech 19. století jako označení pro slepé a jednostranné upřednostnění vlastního národa, jako „degenerované vlastenectví“, tedy negativně. S odstupem jedné generace jej však začali ideologové francouzské pravice užívat v kladném smyslu.²⁰

19 L.GREENFELD, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, s. 154n.

20 A. KEMILÄINEN, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, s. 50–51. Nověji ERICA BENNER, *Nationalism: Intellectual Origins*, in: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, s. 36–37.

Již od přelomu 19. a 20. století se nacionalismus stal termínem výslovně politickým: v etablované občanské společnosti některých zemí (nejen Francie) se užíval jako synonymum vlastenectví, pro předáky dělnického hnutí byl termínem výrazně negativním, byl interpretován jako zástěrka sobeckých zájmů „národní buržoazie“, v protikladu k internacionalismu, k mezinárodnímu bratrství dělníků.²¹ Negativní konotace nacionalismu však nebyla omezena na dělnické a socialistické prostředí, ale převládla v meziválečném období ve většině evropských jazyků.

V meziválečném období začal být užíván, především v anglosaském jazykovém prostředí, také jako nástroj historické analýzy a jistá část autorů tvrdila, že ho užívá v neutrálním významu. Nejznámější v tomto ohledu se stala škola kolem Carltona Hayese. Hans Kohn (a po něm mnozí další) charakterizoval jeho ambivalenci jako polaritu mezi „západním“, pokrokově liberálním, a „nezápadním“, reakčním názorovým proudem. Ve střední Evropě se pokusil až po válce o hodnotovou neutralizaci termínu Eugen Lemberg.²²

Ve třetí etapě se termín zhruba od poloviny 20. století globalizoval: zatímco dosud byl vztahován k Evropě, začal být používán na teritoriu všech světadílů. To mělo zajisté své výhody. V globalizovaném světě bylo obtížné být i jen přibližně najít společné charakteristiky pro termín „nation“, jehož začaly používat a k němuž se hlásili předáci osvobozovacího zápasu někdejších kolonií stejně jako elity asijských historických státních celků. Přisvojují si ho africké (a někdy i asijské) etnické skupiny a kmeny, evropské subregiony stejně jako latinskoamerické státy. V důsledku toho se stal natolik mnohoznačným, že se této skutečnosti dalo využít jako argumentu proti definovatelnosti termínu národ i proti smysluplnosti jeho užívání. Ptáme-li se, zda u mimoevropských „nations“ najdeme něco společného s národy evropskými, pak to byla, někdy však jen slovní, deklarace zásad občanství – občanských práv, občanské rovnosti, zásad přijímaných z Evropy. Zároveň ale víme, že právo na uznání jako „nation“ postulují také mnohé africké kmeny (ostatně podobně jako indiáni). V takových případech má vskutku své opodstatnění hovořit o onom antagonismu mezi „ethnic“ a „civic“.

V důsledku toho, že jazykem globalizace se stala angličtina, pomáhaly anglické termíny – nejen v našem případě – uchopit, kategorizovat sjednocující se svět

21 EPHRAIM NIMNI, *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins and Political Crisis*, London 1991; STEFAN BERGER, ANGEL SMITH (ed.), *Nationalism, Labour and Ethnicity 1870–1939*, Manchester 1999.

22 CARLTON J. H. HAYES, *Essays on Nationalism*, New York 1926; TÝŽ, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931; EUGEN LEMBERG, *Nationalismus I–II*, Reinbek bei Hamburg 1964.

a zároveň unifikovat pojmosloví vyjadřující rozmanitost tohoto světa. Zavedením anglického termínu „nationalism“ se mnoha badatelům zdálo, že mají k dispozici pojem, který pomůže zpřehlednit situaci – jakéhosi společného jmenovatele, pod jehož střechu se vejdou značně rozdílné politické systémy, etnické tradice a sociální vztahy. Pokud přijmeme názor, že povrchní zjednodušení zároveň umožňuje zpřehlednění, tento záměr se naplnil. Přineslo to však neblahý vedlejší efekt: termín se musel modifikovat tak, aby se do něj „vešla“ mimoevropská realita, a v důsledku toho se vzdálil původním evropským kořenům. Jeho obsah se tím ještě víc zamlžil. Zajisté, označením mimoevropské reality evropským termínem se rodí také opačný proces: modifikace této reality, tak aby alespoň částečně a navenek odpovídala obsahu termínu evropského. Posoudit a analyzovat tento proces nedokáže historik evropských dějin: to musí být přenecháno odborníkům. Zde se omezím jen na skeptické konstatování jednoho z nich, Jürgena Osterhammela: „Nacionalismus je globalizován, ale jen ve výjimečných případech má smysl hovořit o tom, že globalizace je nacionalizována.“²³

Pro ověření tohoto názoru stačí projít si titulky anglicky psaných článků, ať již v odborných časopisech či novinách, abychom zjistili, v jak rozmanitém významu a téměř groteskních souvislostech se objevuje „nationalism“ na všech kontinentech, snad ve všech státech světa.²⁴ Je „nationalism“ čínský, vietnamský, ale také hongkongský, zambijský, jamajský, nigerijský atd. Někdy stále ještě jde o jaksi neutrální, nehodnotící termín, ale v poslední době se většinou již plně prosazuje původní užití s negativní konotací. Jeden příklad za všechny: „My country, above all other, at any cost.“²⁵ Příznačné je, že se v nejnovějších amerických textech, z nichž většina obvykle hovořila o americkém patriotismu, stále častěji objevuje také „American nationalism“, obvykle přímo či nepřímo ve spojení s charakteristikou názorů Donalda Trumpa.²⁶ Hovoří-li se o současnosti či nedávné minulosti

23 JÜRGEN OSTERHAMMEL, *Nationalism and Globalization*, in: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, s. 695.

24 Dostatek dokladů lze nalézt v každodenní rubrice *Weekend Reading* na H-Net Notifications, H-Nationalism.

25 F. Moreira v *Huffington Post* 13. dubna 2017.

26 Zcela namátkou uvádím několik příkladů z nejnovější doby: *The Conversation* píše 11. dubna 2017 o protikladu mezi „green nationalism“ a „reactionary econationalism“, *NBL News* má 14. dubna 2017 článek *White Nationalism*, *The Nation* 20. července 2016 článek *Black Nationalists*. Náznakem racionalizace soudobého stavu terminologie je úvaha v *The Independent* z 12. dubna 2017: „The rise of English nationalism (...) surprised many commentators. But much of England has always been strongly patriotic.“ Je příznačné, že pokud vůbec užívají anglosaští autoři termínu „patriotic“, je to označení patriotismu amerického či anglického jako pozitivní hodnoty.

ti, můžeme nad tím pokrčit rameny jako nad povrchní žurnalistikou, ale problém spočívá v tom, že termínu „nationalism“ se užívá i nadále pro charakteristiku evropských dějin, poněvadž s jakousi podivnou setrvačností či ledabylostí začali zejména anglosaští autoři užívat termínu „nationalism“, jako by šlo o hybnou sílu evropských národních hnutí 19. století stejně jako národních zápasů 20. věku.²⁷

Závěrem tohoto přehledu je třeba připomenout, že se potvrzuje výchozí pracovní hypotéza: nejen samo slovo „nation“, „la nation“, „národ“ atd., ale také jeho konceptualizace vyrostly ze specificky evropské kulturní tradice. Jinak řečeno, jak termín sám, tak také postupný zrod jeho kladné konotace, vývoj a proměny až po představu o něm jako o hodnotě o sobě najdeme až do počátku 20. století pouze na evropské půdě. Je pochopitelné, že se tento vztah odrazil také v historickém prožitku a že národ je – řečeno proslulým slovem Pierra Nory – „místem paměti“, ba dokonce jedním z hlavních míst evropské paměti. Naproti tomu termín „nationalism“ navzdory pokusům o jeho „neutralizaci“ je v současnosti stále častěji používán pro označení záporně hodnoceného postoje. Pokud zůstáváme v rovině termínů, zdá se vše celkem přehledné a logicky do sebe zapadající. Potíž nastává, když se nyní od vývoje termínů obrátíme k sociální realitě, pro kterou se v evropských jazycích uplatňuje označení „národ“, tedy k národu jako velké sociální skupině. Běžně vyprávíme proces formování národa tak, že od samých kořenů tohoto procesu hovoříme o národě, čímž provokujeme námitku, že pracujeme teleologicky, jako by existencí termínu byla již předurčena jemu odpovídající společenská proměna.

Co když proměna společnosti proběhla nezávisle na termínech?

Dovolím si proto nejprve intelektuální hru, která by měla doložit neúnosnost této námitky. Představme si, že by evropské jazyky v 18. století neznaly termín „nation“, národ. Vycházej z této představy, pokusím se zachytit model proměny společnosti oné doby, aniž bych tohoto termínu použil. Při tom vystačí pracovat se známými historickými skutečnostmi a obecně uznávanými souvislostmi.

Základním východiskem budiž nám poznatek, že všechny regiony Evropy od Západu k Východu prošly, některý dříve, jiný později, mezi polovinou

27 Nejobsáhlejší encyklopedický přehled světových nacionalismů podávají GUTRAM H. HERB, DAVID H. KAPLAN (edd.), *Nations and Nationalisms. A Global Historical Overview*, díl 1: 1770–1880; díl 2: 1880–1945; díl 3: 1945–1989; díl 4: 1989–present, Santa Barbara 2008. Mnoho názorných příkladů historické aplikace poskytují příspěvky v celosvětově koncipované rucevěti nacionalismu, kterou vydal J. Breuilly.

18. a koncem 19. století obdobím, kdy se zhroutil starý sociální, politický a kulturní systém – a není důležité, zda tento systém označíme jako pozdně feudální, tradiční či s Ernestem Gellnerem jako věk meče.²⁸ Důležité je, že šlo o velkou krizi společnosti, která nevyústila ve zhroucení, ale našla východisko v novém systému. Právě tak není rozhodující, zda označíme systém, který na místo starého nastoupil, jako moderní, kapitalistický, industriální. Krize a z ní plynoucí proměny probíhaly v některých zemích a v některých sférách života pozvolna, jinde naopak prudce a revolučně. Pro lepší porozumění uvádím několik příkladů těchto proměn.²⁹

- 1) Tradiční sociální vazby a závislosti, založené na privilegiích a feudální pozemkové držbě, ať již měly povahu nevolnictví či poddanství, začaly být zpochybňovány a odstraňovány.
- 2) Uzavřený svět patrimonálního či seigneurálního systému se uvolňoval, stával se méně restriktivním, stavovské bariéry se zdály být prostupnější pro tok informací i pro pohyb lidí ve stále výrazněji se prosazujícím a modernizujícím státě.
- 3) Stále větší část (byť nadále menšina) lidí mohla překročit hranice stanovené panstvím, doménou, někdy i trvale opustit omezený svět, v němž žily generace jejich předků: dílem na cestě za obživou, dílem ve snaze získat vyšší vzdělání.
- 4) Cechovně reglementované řemeslné výrobě ve městech začala konkurovat velkovýroba, nejprve v podobě manufaktur, později v podobě továren, a nutila masu řemeslníků hledat nové cesty a nová řešení.
- 5) Postupně se prosazovala náboženská tolerance a sekularizace a s tím ustupovala církevní kontrola intelektuálního a kulturního dění: pro rostoucí část obyvatel přestávalo být náboženství základním pilířem jejich identifikace.
- 6) Náboženská legitimizace nerovnosti lidí a privilegovaných autorit z období feudalismu byla stále častěji zpochybňována a s ní byl zpochybňován i tradiční systém hodnot.
- 7) Pozvolna se prosazovala – nejprve mezi vzdělanci – myšlenka, že lidé jsou si rovni před zákonem, a tedy také před státními institucemi, a odtud se rodila představa, že všichni jedinci mají stejnou hodnotu bez ohledu na to, zda mají šlechtický, měšťanský či poddanský původ.

Všechny tyto (a mnohé další) proměny probíhaly na evropském území nerovnoměrně, tedy v různém čase, v různé kombinaci a s různým trváním. Všude však podnítily, nejprve především v řadách vzdělanců, znejistění a krizi identit, která

28 ERNST GELLNER, *Pluh, meč a kniha. Struktura lidských dějin*, Brno 2001.

29 Zde využívám a dále rozvádím model, který nastínil H.-U. WEHLER, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*.

ústila v hledání nových jistot, vazeb a příslušností. To bylo spojeno s formulací nových humanisticky a osvícenecky ovlivněných zásad a také představ o novém, občanském systému hodnot. Zároveň s tím, jak početně narůstali a uplatňovali se vzdělanci, kteří měli širší než lokální rozhled, rostl počet těch, kdo cítili a konceptualizovali otázku, kam patří, kde najdou novou sounáležitost, pospolitost, s níž by se mohli ztotožnit. Tak či onak se vymanili z poddanské vázanosti a závislosti a nepřijímali již do té doby převažující názor, že lidé se rodí od přírody nerovni. Považovali se za rovnoprávné občany a příslušníky společnosti založené na nové dělbě práce. Proto se stále obtížněji mohli ztotožňovat se systémem založeným na privilegiích a principu nerovnosti lidí dané jejich narozením.

Se stoupající sociální mobilitou a s pronikáním státní správy do života širokých vrstev obyvatel stoupala intenzita sociální komunikace, překračující tradiční rámec panství, vesnické a městské obce. Díky tomu rostoucí počet lidí – i ti bez vyššího vzdělání – z každodenní zkušenosti zjišťoval, že se lépe dohodne s těmi, komu bez tlumočnicka rozuměli, ať již hovořili obdobným dialektem či užívali spisovné verze tohoto dialektu. Tato zkušenost dostala mimořádný význam tam, kde si díky rozšiřující se školní docházce stále větší počet lidí osvojoval schopnost abstraktně myslet, a tedy představit si, že existuje velký počet lidí, které nikdy nepotkají, ale s nimiž mají mnoho společného – mluvu, minulost, panovníka, zemi.³⁰

V důsledku všech těchto proměn vznikal – opět nejprve v mysli nepočtené skupiny vzdělců – pozatek, či spíše pocit, že se vztahy a vazby staré společnosti přezily a že se rozpadají. Tento rozpad se jim zároveň jevil jako přetváření, transformace starých poměrů nerovnosti a přinucení v novou pospolitost rovných si lidí, kteří mají stejná práva a vzájemně si lépe rozumějí. Díky školní docházce a někdy jen díky ústní tradici věděli, že sdíleli společný osud, žijí v jedné zemi a mají jakési společné zájmy.

Takovéto nové poznatky, či spíše pocity byly v souladu s ideou vlasti, která již existovala od humanismu a byla konkretizována v osvícenství jako princip regionálního patriotismu, který zavazoval vzdělance, aby své schopnosti dali do služeb obyvatel konkrétní země, kterou považovali za svoji vlast. Tato vlast měla své jméno, které mohlo být odvozeno od panovníka, častěji však od státu, jenž měl společného vládce – Francie, Švédsko, Nizozemsko atd. Vlasti však mohl být – a obvykle byl – i menší region uvnitř velkého státního celku. Někdy se hovořilo o širší a užší

30 K. W. DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge (Mass.) 1953, 1966². Tuto myšlenku později prohloubil GALE STOKES, *Cognitive Style and Nationalism*, Canadian Review of Studies in Nationalism 9/1982, s. 1–14.

vlasti. Nešlo však jen o teritorium daného regionu, tedy prostoru, obvykle vymezeného historicky. Tento region měl své obyvatele, pospolitost lidí, kteří již netvořili beztvárovou masu poddaných a spojovalo je víc než to, že obývali shodný region. Jakým obecným termínem měla být tato pospolitost pojmenována?

Vztah jedince k národu

Na tomto místě může naše intelektuální hra skončit. Víme již, že ve většině jazyků oné doby existovalo pozitivně vnímané označení pro větší pospolitost lidí, kteří jsou něčím spojeni – společným osudem, společným panovníkem, vzájemně srozumitelnou mluvou. Byl to termín „národ“. S naprostou samozřejmostí shledali vlastenečtí vzdělanci, že termín národ je nevhodnějším slovem pro označení celku, do něhož vyústilo jejich hledání východiska z krize identit. Trvalo však řadu let, či spíše desetiletí, než se jim pro identifikaci s tímto novým projektem podařilo mobilizovat lidové masy. Tak proběhla cesta od raně novověkého státu k modernímu národu u Francouzů, Nizozemců, Švédů a několika dalších. Většina pospolitostí zvaných národ se však utvářela cestou národního hnutí, tedy cílevědomého úsilí získat atributy plně zformovaného moderního národa pro vlastní etnickou pospolitost, která netvořila stát, neměla plnou sociální skladbu a většinou ani kontinuitu národní kultury a literárního jazyka. V jejich případě bylo hledání nové národní identity obtížnější než u státních národů, poněvadž se setkávalo s odporem elit stávající multietnické říše a někdy ani nemělo jasnou vizi osobitosti vlastního národa.

Hovoříme-li o hledání identity, dostáváme se k otázce, jak označovat vztah mezi jedincem a národem. Pro tento vztah totiž nevystačíme s oblíbenou bezmyšlenkovitou nálepkou „nacionalismus“. Pokud budu v této stati užívat tohoto termínu, potom to bude ve výše zmíněném negativním smyslu: jako označení politického postoje, při němž jedinec klade vlastní národ a jeho nekriticky idealizované vlastnosti nad všechny ostatní národy a prosazuje vlastní „národní zájmy“ – ať již fiktivní či reálné – na úkor ostatních národů. Při tom zdůrazňuje především to, co pro sebe od národa očekává – výhody, prestiž, ochranu zájmů. Naproti tomu považují za mylné a zkreslující označovat tímto termínem postoj, kdy se jedinec sebevědomě hlásí ke své příslušnosti k národu a je ochoten pro tento národ nezištně pracovat a přinášet oběti. Pro takový postoj je vhodnější užívat termínu vlastenectví, jakkoli jej dnes většina autorů zřejmě pokládá za zastaralý a jakkoli je obtížné najít pro něj přesný ekvivalent ve všech evropských jazycích.³¹ Svoje opodstatnění by mohl mít

31 Je příznačné, že studie, které nesou ve svém názvu termín „patriotism“, nepatří k mainstreamu běžně citovaných titulů v literatuře zabývající se „nacionalismem“. Takových studií však neby-

neutrální termín „nationhood“ i Brubakerův novotvar „nationness“, který se ale zatím nevžil ani na vedlejší koleji.³²

Od „heissen“ bychom se opět měli vrátit k „sein“. Naše pojmy se pokoušejí v zobecněné poloze postihnout vztah jedince k národu, který má velmi rozdílný obsah a intenzitu. Na jednom pólu je plné osobní ztotožnění se a bezvýhradná oddanost pospolitosti zvané národ jako výlučné a nejvyšší hodnotě, na opačném pólu leží vědomá či podvědomá ignorance národa, tedy odmítání identifikace s národem. Mezi oběma póly můžeme konstruovat bohatou škálu postojů:

- 1) Jedinec si je vědom příslušnosti k národu a případně i možností získat výhody díky této příslušnosti, necítí se však být s národem spjat žádnou citovou vazbou.
- 2) Jedinec se považuje za příslušníka pospolitosti národ, pocituje jisté uspokojení z této příslušnosti, aniž by pocítoval zodpovědnost za stav národa.
- 3) Jedinec se ztotožňuje s národem, případně si jej i personalizuje, cítí a internalizuje závazek vůči národu, je ochoten pro národ nezištně pracovat a případně také přinášet oběti.

Prvý z krajních pólů je doprovázen negativním vztahem k mnoha ostatním národům a zaslouží si označení nacionalismus. Jeho protiklad můžeme charakterizovat jako národní ignoranci. Prvou z „mezípoloh“ bych označil termínem příslušnost k národu,³³ druhou jako národní uvědomění, resp. národní vědomí, třetí typ postoje termínem vlastenectví. Pro označení společného jmenovatele můžeme zvolit termín národní identita.³⁴ I když se někteří autoři proti tomuto termínu ostře vymezují, většina jej akceptuje.³⁵ Patří k důležitým pojmoslovným

lo málo. Srov. například již předválečná kniha EARLE J. HUNTERA, *A Sociological Analysis of Certain Types of Patriotism*, New York 1932. Z poválečné literatury srov. LEONARD W. DOOB, *Patriotism and Nationalism. Their Psychological Foundations*, New Haven 1964; MAURIZIO VIROLI, *For Love of Country: An Essay on Nationalism and Patriotism*, Oxford 1995. Soustavně k terminologii IGOR PRIMORATZ, *Patriotism: Morally, Required, Valuable?*, in: *Nationalism and Ethnic Conflict*, (ed.) Nenad Miscevic, Chicago 2000, s. 101–114; MARY G. DIETZ, *Patriotism. A Brief History of the Term*, in: *Patriotism*, (ed.) Igor Primoratz, New York 2002, s. 201–215. O jistém obratu svědčí citát v pozn. 23.

32 ROGERS BRUBAKER, *Nationalism Reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge 1996.

33 K tomuto u nás málo běžnému termínu srov. nejnověji MONTSERRAT GUIBERNAU, *Belonging. Solidarity and Division in Modern Societies*, Cambridge 2013.

34 ANTHONY D. SMITH, *National Identity*, Reno-Las Vegas 1991; MONTSERRAT GUIBERNAU, *The Identity of Nation*, Cambridge 2007.

35 ROGERS BRUBAKER, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in New Europe*, Cambridge-New York 1996; LUTZ NIETHAMMER, *Kollektive Identität. Heimliche*

alternativám vůči nacionalismu. Teoretická diskuse k termínu kolektivní identita však není úkolem této studie.

Navzdory nejrůznějším komplikacím lze empiricky doložit, že v Evropě neexistovala životaschopná alternativa k národu pro novou podobu moderní občanské společnosti. Neznáme jinou variantu strukturace moderní občanské společnosti kromě strukturace podle národních koordinát, která vyústila ve zrod pospolitosti, jejíž příslušníci se označili za národ. Pod tímto názvem existuje dodnes, většinou však již v podobě národního státu, v němž se propojila, někdy více, jindy méně úspěšně občanská společnost s kulturní pospolitostí. Formování moderních evropských národů, jež započalo na prahu 19. století, tedy nebylo dílem „ideje nacionalismu“ ani žádným předem připraveným programovým projektem, podle něhož měla být evropská moderní společnost cílevědomě a s použitím mocenských prostředků organizována. Byl to, jak bylo demonstrováno výše, výsledek souhry kulturních a sociálně-ekonomických proměn v procesu, pro který se ustálilo označení modernizace.

Od pozdního středověku existující a pozitivně konotovaný termín „národ“ se skvěle hodil jako označení oné nové sociokulturní skutečnosti, která probíhala nezávisle na pojmech, poněvadž tvořila součást, resp. stala se produktem procesu modernizace. Moderní národ můžeme tedy chápat jako útvar, v němž se setkala a propojila modernizační přestavba tradiční společnosti s termínem, jenž existoval v evropských jazycích již dávno předním a dobře se hodil pro označení nové pospolitosti rovnoprávných občanů, která z modernizace vzešla. A nejen to: byl chápán výlučně pozitivně, a měl tedy v sobě citový náboj, přitažlivost, čímž otevíral cestu pro emocionální mobilizaci širokých vrstev. Pochopitelně, národní hnutí, která nastupovala později, se již mohla při formulaci programů a cílů inspirovat u těch, která začala dříve, ale sám úspěch jejich snah byl podmíněn stejnými faktory modernizace, jako tomu bylo u hnutí dříve začínajících. To však není předmětem této úvahy.

Globalizace evropských termínů

Obširná charakteristika proměn, které proběhly v dávné minulosti, byla potřebná k tomu, aby bylo možné doložit, proč vznik moderního národa byl a je specificky evropským procesem. Nikde na světě mimo Evropu totiž nenajdeme onu souhru historických kořenů termínu a povahy společenské transformace. Ponecháme-li

stranou americkou revoluci, která byla součástí evropské transformace, nestál v Latinské Americe, Asii ani v Africe u kolébky národa humanistický akcent na službu lidstvu či etický koncept osvícenského regionálního patriotismu, který známe v Evropě. Tyto skutečnosti zřetelně kontrastují se současnou globální inflací termínu národ v anglickém smyslu toho slova („nation“), a především od něj odvozeného anglického derivátu „nationalism“, který vyjadřuje zápas o státnost, a zdůrazňuje tak prioritu boje o politickou moc při vzniku těchto národů. Již z tohoto důvodu nelze bez kritického upřesnění přijmout běžně zastávanou představu, jako by se „nationalism“ šířil z USA a Evropy do celého světa, aby tam vytvářel „nations“. To platí pro transfer slova, termínu, protože byl chápán pozitivně, ale sociokulturní realita, na kterou byl aplikován, byla zcela odlišná. Zajisté ti, kdo stáli u kolébky těchto nových celků, nezůstávali u slov, ale snažili se s termínem importovat a prosazovat také vazby, které znali jako vazby, kódy upevňující vztahy mezi příslušníky evropských národů, například konstrukt společné minulosti, kulturní homogenizace apod.

Šíření národně zaměřených postojů a myšlenek stejně jako následná inflace osudného termínu „nationalism“ v odborné literatuře i žurnalistice není dílem voluntarismu „nacionalistů“, ale zcela logicky vyplývá z posunů a otřesů na politické mapě postkoloniálního světa. Všude tam vznikaly nebo se nově etablovaly státy, jejichž elity s naprostou samozřejmostí označovaly sebe i všechny obyvatele těchto států pozitivně konotovaným, importovaným evropským termínem „nation“ (opět v tom smyslu, jaký má tento termín v angličtině, tedy jako stát). Zde skutečně velmi často, ne-li většinou šlo o konstrukci národa, v jejímž pozadí stál „nationalism“. Na základě shody termínů se tyto nové státy prezentovaly jako příslušníci stejné kategorie pospolitostí jako dříve již existující etablované národní státy v Evropě. A jejich předáci usilovali také o zakotvení hodnot svého nového národa, „nation“, jako hodnotové pospolitosti. To ale bylo a je fatální nedorozumění, protože, jak bylo výše doloženo, za prvé neměli co činit s jedinou pospolitostí a za druhé se při tom nemohli opřít o dlouhý proces sociálních a kulturních proměn, z nichž vyrostly právě jen evropské národy jako pospolitosti. Tím, že v evropských podmínkách definovaný termín přenesli jako označení svého odlišného civilizačního prostředí, nejen posunuli jeho význam, ale přispěli také, jak bylo řečeno, k modifikaci svého prostředí. Tyto proměny ale nejsou předmětem našeho zájmu.

Bylo by samozřejmě omylem vyvozovat z těchto pozorování, že o národech se má hovořit jen v Evropě. Nikdo není tak naivní, aby upíral předákům mimoevropských národů právo přijmout a adaptovat pro sebe onen evropský termín. Je však třeba mít na mysli, že tyto národy jsou – na rozdíl od národů evropských – vskutku kulturním (a politickým) konstruktem. Některé více, jiné méně. Proto

nemůžeme o politických útvech, které se mimo Evropu označují termínem „nation“, hovořit jako o homogenním celku. Je třeba rozlišit mezi nimi čtyři skupiny podle toho, jaká byla výchozí situace pro cestu k utváření národa.

- 1) V Latinské Americe sice vytvořila vítězná osvobozovací revoluce řadu nezávislých států, ale jejich předáci především bojovali o politickou moc a teprve po mnoha desetiletích se jejich následovníci postupně propracovávali k náhledu, že je třeba tyto státy etablovat také jako národní státy evropského střihu, a že je tedy třeba hledat minulost, kterou bude možné adoptovat jako národní, budovat společnou kulturu, pochopitelně odvozenou ze španělského, resp. v případě Brazílie portugalského základu. Tedy k již existující mocensky etablované sociální skupině národ konstruovat abstraktní „národ“ jako kulturní hodnotu.³⁶ Jak již bylo řečeno, nejbližší evropskému vývoji stojí pochopitelně USA, kde se obrat k modernímu národu uskutečnil v kontextu evropských tradic, tedy jako součást evropských dějin.
- 2) Tradiční orientální říše a monarchie se – do značné míry pod tlakem ohrožení evropskými velmocemi – začínaly modernizovat a přijímat občanské principy a pokroková složka jejich elit se pokoušela transformovat je v moderní státní národ. Hlásila se při tom k historickým kořenům své říše, ke své národní kultuře a jazyku. Takovýchto případů nebylo mnoho: Čína, Vietnam, Kambodža, Indonésie.³⁷ Za nejbližší evropskému modelu se považuje Japonsko. Jakýmsi přechodným případem je Indie, kde budování moderního státu bylo podmíněno překonáním starých historických celků a zároveň bojem proti britské koloniální nadvládě, která subkontinent sjednotila, takže se jazykem „národní“ komunikace stala *lingua franca* – angličtina.³⁸
- 3) Státy, které získávaly nezávislost díky odporu proti koloniální vládě a jejichž vítězní předáci vyhlásili obyvatele svých teritorií za „nations“ bez ohledu na vnitřní etnickou skladbu a tradiční politické celky. Hranice těchto teritorií zůstaly ale takové, jak je před více než jedním stoletím svévolně stanovili kolonizátoři. Jazykem se až na malé výjimky stal jazyk někdejší koloniální mocnosti, snaha dodatečně konstruovat kulturní pospolitost „národ“, pokud

36 Nejnovější shrnutí podává NICOLA MILLER, *Latin America: State-Building and Nationalism*, in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 377n.

37 RANA MITTER, *Nationalism in East Asia, 1839–1945*, in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 287n.; A. W. MOORE, *Nationalism in Northeast Asia since 1945* in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 453n.; JOHN T. SIDEL, *Nationalism in Post-Independence South-East Asia*, in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 472n.

38 CHRISTOPHE JAFFRELOT, *Nation-building and Nationalism: South Asia*, in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 495n.

se vůbec objeví, nemá valný úspěch. Specifickou až kuriózní povahu mají v tomto kontextu ostrovní *nations* v Karibiku a v Tichomoří.³⁹

- 4) Uvnitř velkých říší i uvnitř některých bývalých kolonií se přihlásily o slovo etnické pospolitosti, které se definovaly rovněž jako *nations* právě ve jménu své jazykové, kulturní, resp. náboženské odlišnosti od většinové populace. Nejznámější jsou asi Tamilové v Indii, Ujgurové v Číně, Ibové v Nigérii, Kurdové na Předním východě, Tchajwanci na Tchaj-wanu. Předáci těchto hnutí se s oblibou hlásí k evropskému modelu „cultural nationalism“, s nímž skutečně mají někdy více někdy méně vzdálenou obdobu v tom, že kladou důraz na národ jako pospolitost jazyka a kultury.⁴⁰

Při všech rozdílech je společnou charakteristikou, která platí pro všechny tyto skupiny (s výjimkou amerického kontinentu): všude chyběla a chybí evropská tradice předmoderního národa a další charakteristiky, které činí Evropu Evropou (antické dědictví, křesťanství, reformace, renesance, osvícenství), tedy humanistický odkaz (a obsah) národa. Protagonisté národotvorných procesů v Asii a Africe si prostě přisvojili (možná za vydatného přispění západoevropských teoretiků) evropský termín, který měl pozitivní konotaci, a nijak nedbali o to, že jim a jejich krajanům chybí evropská historická zkušenost budovaná po generace, ze které realita národa vyrůstala. S tím bylo následně spjato i vědomí – či chcete-li – mýtus společné minulosti, resp. společného původu.

Ať již tyto nové „nations“ vznikly díky zápasu proti koloniálnímu útisku či proti útisku despotických monarchů, vždy byly především výsledkem boje o moc, v němž rozhodující roli hrála místní politická a vojenská elita, která se definovala prvotně proti vnějšímu nepříteli. K formování evropských národů samozřejmě patřil boj o moc. Tento boj však probíhal za práva či zájmy (ať již reálné či fiktivní) již existujícího národa jako kulturní hodnotové pospolitosti, resp. v podmínkách národního hnutí nacházejícího se ve své agitační fázi B. V situacích mimoevropských měl prioritu boj o politickou moc, o vytvoření politické entity „nation“. V tomto boji, který nese jméno „nationalism“, dominovala představa, že stát, který ovládl, resp. budovali, se má prezentovat zároveň jako „nation“ a po-

39 BRUCE J. BERMAN, JOHN M. LONSDALE, *Nationalism in Colonial and Post-Colonial Africa*, in: *The Oxford Handbook of Nationalism*, s. 308n.

40 Příklad takové aplikace: A-CHIN HSIAU, *Contemporary Taiwanese Cultural Nationalism*, London–New York 2000. Také zde jde o transfer z Evropy, při čemž termín „cultural nationalism“ má jednoznačně kladnou konotaci a považují jej za synonymum termínů vlastenectví či patriotismus. Srov. JOHN HUTCHINSON, *Cultural Nationalism*, in: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Již dříve JOEP LEERSSEN, *National Thought in Europa*, Amsterdam 2006.

žadovat od svých obyvatel, aby se s ním identifikovali. Těchto termínů neuzívali jen sami aktéři emancipačního zápasu, ale také politologové, resp. historikové, kteří se tímto procesem zabývali. Nevadilo jim, že většina těchto útvarů nevznikla, jak bylo výše řečeno, z organického souběhu a vyústění místního sociálního vývoje a kulturních tradic. Šlo tedy o konstrukce, jejichž cílevědomí tvůrci si zasloužili označení „nationalists“. Jen okrajově tito badatelé berou v úvahu skutečnost, že takto označovaní průkopníci nového celku „nation“ nemohli navázat na dědictví antiky či humanismu a že společnosti, k nimž se obraceli, neprožily renesancí ani reformací, a pokud se k nim dostaly osvícenství a osvícenský patriotismus či romantismus, pak to bylo teprve s nástupem globalizace, tedy byly více méně uměle transplantovány z evropského prostředí. Jen výjimečně se mohli v některých asijských zemích opírat o starší tradici kultury, kterou by bylo možné modernizovat a adoptovat jako „národní“.

Návrat globalizovaného termínu do Evropy

Konstatovat, že národ a případně také národní stát je výsledkem specificky evropských dějin, není žádným objevem. Na tuto skutečnost se často poukazuje, ale jen zřídka se této specifice přikládá zásadní význam. Většinou zůstává u tvrzení, že se idea nacionalismu sice zrodila v Evropě, ale pak se rozšířila po celém světě.⁴¹ Jinými slovy, uznává se rozdílnost v rovině sociální a politické reality, ale nebere se v úvahu, že označení tak rozdílných procesů jedním a týmž termínem nutně posunuje i smysl samotného termínu a že v důsledku své globalizace neznamenaají tyto termíny totéž, co původně ve své evropské kolébce. V tomto opomenutí by samo o sobě nebylo nic zavrženíhodného, kdyby se termín „nationalism“ v důsledku toho nestal nejen v politice, ale bohužel i ve společenských vědách označením všeho, co má něco vzdáleně společného s termínem národ, či spíše „nation“. Napomáhá tomu také pokus o konsenzuální charakteristiku nacionalismu jako ideologie, v jejímž středu je zájem o národ, resp. prospěch národa. Takové určení totiž jen posunuje terminologickou rozbředlost od termínu „nationalism“ k termínu národ, neboli „nation“. Tím totiž lze označovat právě tak Angličany či Bělorusy jako Indy či Tamily, Nigerijce či Zambijce, případně Turky či Kurdy. A co víc, „nationalism“ je chápán jako jakýsi *primus movens*, jako

41 Například Roy Taras v *Nations and Nationalism*, s. 26; GERD ROELLECKE, *Herrschaft und Nation*, Rechtsphilosophische Hefte 3/1994, s. 31; CATHERINA FROST, *Morality and Nationalism*, London 2006; ANDREAS ECKERT, *Anti-Western Doctrines of Nationalism*, in: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*.

síla, která rozhoduje o bytí či nebytí všech těch rozmanitých „nations“ na světě a o jejich podobě. Přitom nejde o kulturu ani o solidaritu, nýbrž o moc a bohatství.

Upozornit na tyto terminologické posuny není žádným objevem a mnozí je považují za cosi samozřejmého. Bohužel si ale většina badatelů nepovšimla, že užívají termínů, slov, jejichž význam se v průběhu několika desetiletí podstatně liší od oněch termínů, které badatelé původně užívali na základě studia evropské historické skutečnosti. Jaksi spontánně, bez hlubší reflexe, došlo k tomu, že se termíny, které původně označovaly evropské procesy a následně se šířily po celém světě, vrátily jako globalizované termíny do Evropy. Zde se jich užívá v tomto posunutém, globalizovaném smyslu jako nástroje pro analýzu evropských národů – a co je horší, nejen pro analýzu současnosti, ale také jejich historie, včetně procesu jejich utváření. Jestliže totiž nazveme jedním a týmž termínem rozdílné procesy, které proběhly na odlehlých místech světa, hlásíme se tím – ať již vědomě či nevědomě – k názoru, že tyto procesy procházely stejnými proměnami, resp. že patří ke stejné kategorii historických jevů. Málokdo má chuť provádět a prosazovat diferencované rozbory: vždyť v globalizujícím se světě je mnohem snazší vyrobit hrubé zevšeobecnění, jímž se „nationalism“, povýšený na rozhodující sílu procesu formování národa, označí za faktor, který lze aplikovat globálně, a tedy také na výklad a rozbor dějin národů evropských stejně jako na utváření státních pospolitostí na ostatních kontinentech, které si rovněž přisvojily označení „nation“. Zrodila se zvrácená paralela: jestliže lze doložit, že velká část (možná i většina) mimoevropských národů, „nations“, vznikla jako dílo boje o prosazení mocenských zájmů využívajících ideologie zvané „nationalism“, vznikla tedy jako konstrukce, potom to zajisté platí také pro ony evropské pospolitosti z 19.–20. století, které se přece rovněž nazývají národy. Důsledkem je, že se zde zobecňující soudy čerpané z poznatků o mimoevropské současnosti „nations“ přenášejí na evropskou současnost, a dokonce i minulost.

Termín národ začínal být vyhledávaným evropským exportním zbožím již téměř před stoletím. Boj za „národní zájem“ byl aplikován jako politický program při sledování mocenských cílů. Zároveň se však tento termín stal nástrojem vědecké analýzy v prostředí, jehož kulturní tradice i sociální konstelace byly zcela odlišné od prostředí a podmínek, z nichž se v Evropě zrodil. Zdálo se, že tento zřetelný rozdíl bude možné překlenout či zastřít tím, že se existence národa bude relativizovat jako nepodstatná, tím že místo termínu národ bude přijat jako univerzálně či globálně přijatelný termín „nationalism“ pro označení všech aktivit a postojů, které verbalizují motivační boje o moc či o jiné cíle tím, že ji vztahují k „nations“.

Pokud by takto modifikované termíny byly aplikovány právě jen na mimoevropské prostředí, do kterého byly přesazeny z Evropy, mohli bychom to pova-

žovat jen za metodologickou záležitost pro studium historie onoho prostředí. V podmínkách „globalizované vědy“ se však tyto termíny upravené podle mimoevropských podmínek vracejí tam, odkud vzešly, aby byly aplikovány při rozboru evropských dějin i evropské současnosti. Autentické kořeny, ony kulturně historické a hodnotové vztahy, které činily evropský národ národem, se zdají být nezajímavé, nepodstatné, a to mimo jiné proto, že se vytratily z obsahu globalizovaně transformovaného termínu „nationalism“. Tím se otevírají dveře k dalšímu deformování historického obrazu. Předáci národního hnutí, tedy vlastenci, kteří vyrůstali z osvícenství a romantismu, jsou označováni za nacionalisty, obětavá práce pro národní pospolitost je označována termínem „nationalism“, neboť se vztahuje k národu („nation“), a ti, kdo se na práci pro národní pospolitost odmítali podílet, jsou uznale chváleni jako „indiferentní“.⁴² Vzhledem k tomu, že práce ve prospěch národní pospolitosti, tedy vlastenectví, bylo tehdy celoevropským jevem, je pro současnou generaci badatelů snadné přejmenovat vlastence na „nationalists“ a právě pod tímto názvem je posuzovat a případně i soudit jako jednu z hnacích sil evropských dějin 19. století. Jestliže národní indiference je opakem nacionalismu, jak se označí opak vlastenectví? Zdá se však, že „vlastenectví“ ve slovníku dnešních badatelů chybí. Jinými slovy, evropská minulost se interpretuje pomocí termínu „nationalism“, který je sám jazykem politiky v současnosti a jehož obsah se zformoval v kontextu národotvorných procesů v Asii a Africe. Evropské historické události se tedy kriticky posuzují pod zorným úhlem kritérií a stereotypů, které se rodily v aplikaci pro globalizovanou mimoevropskou současnost.

Uvedu alespoň jeden konkrétní příklad absurdních závěrů, k nimž lze touto cestou dospět. V anglosasky dominovaných textech (odborných i publicistických) se běžně setkáváme s tím, že politické, sociální a kulturní aktivity, které se v 19. století hlásily k práci pro národ, jsou považovány za analogické s těmi, které se po celém světě dnes hlásí k pospolitosti jménem „nation“, a jsou proto „nationalistické“. Nacionalismus chápaný automaticky ve smyslu Breuillyho definice charakterizuje anglický termín „nationalism“ jako zápas o státnost. Pokud hnutí nedosáhlo státnosti, můžeme zpochybnit také samu existenci „nation“. Národní hnutí v Evropě 19. století, jelikož se označují jako „nationalist“, byla touto optikou bojem za národní stát, i když víme, že tomu tak velmi často nebylo. Plyne z toho, že i ti, kdo usilovali o jazykovou či sociální emancipaci příslušníků vlastního národa, byli „nationalists“? Kdo v této situaci nebyl nacionalista, kdo

42 Jeden příklad: TARA ZAHRA, *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*, *Slavic Review* 69/2010, s. 93n.

odmítal „nationalism“, byl národně „indiferentní“. Byl však opakem indifferencie nejen nacionalismus, ale také Brubakerovo „nationness“? Je možné určit, zda se s některým národem ztotožňoval, resp. ke kterému přínáležel? Odtud se nabízí (o)bludný závěr: v 19. století známe v Evropě mnoho „nationalisms“ (nebo též „nationalist“ hnutí), ale jelikož zdaleka všichni obyvatelé nebyli „nationalists“, nemůžeme v takových případech hovořit o existenci plnohodnotných národů („nations“). Pracujeme-li totiž s prameny, nacházíme v textech jen doklady o kladném vztahu k národu, tedy o „nationalismu“, nikoli o „nation“. Podle takovéto logiky můžeme konstatovat, že národ začal existovat teprve poté, co úspěšní vůdcové z řad oněch „nationalists“ vytvořili ten či onen stát, tedy „nation-state“. Z hlediska formální logiky snad tyto konstrukce platí, ale vůbec neodpovídají empirickým poznatkům. Máme zde proseminární příklad toho, kam může ve vědě vést nekritické přejímání zaběhaných, původně žurnalistických termínů, jejichž význam byl deformován (v našem případě globalizačním kontextem). V tomto případě má deformace také svůj dobový politický podtext: dnes je přece politicky korektní nebyť „nationalist“, což znamená být uvědomělým přívržencem občanských principů, neboť občanství má a musí mít přednost před „ethno-nacionalismem“. Což si nikdo nechce nebo neodvážá připustit, že v evropských dějinách šly občanské a národní principy, občanské a národní požadavky obvykle ruku v ruce? Národní zájem se neštěpil na rozporných zájmech občanských, nýbrž na rozporech zájmových, skupinových (a nejednou i třídních), z nichž každý mohl být případně převeden do kategorie zájmů národních.

Aktualizační úvaha.

Mohli bychom namítnout, že všechna tato varování jsou založena na metodologických a teoretických úvahách o vztahu slova (konceptu, termínu) ke společenské realitě, což jsou úvahy důležité pro poznání minulosti, ale nemají praktický význam pro „národnostní otázku“ v současnosti. Proč je tedy důležité trvat na hodnotově i věcně nezkrasleném historickém obrazu formování evropských národů? Proč by měl být dnes národ považován za nějakou hodnotu? Nebylo by pro lidstvo žádoucí, aby národy vymizely a s nimi by zmizely i nacionalismy? To je zajisté námitka závažná, i když zní velmi konjunkturalisticky, tudíž je třeba brát ji vážně.

Pro odpověď je třeba vyjít z toho, co spatřuji v národě, či přesněji, co označuje termín národ? Tato otázka dostane hlubší smysl, uvědomíme-li si, že v běžném životě i ve vědeckém zkoumání užíváme termínu národ ve dvojí poloze: jednak jako označení sociologického faktu, opakovaně zde zmíněné velké sociální skupiny, pospolitosti lidí, resp. občanů, jednak jako označení abstraktní pospolitosti

hodnot, jakési „ideje národa“, k níž se jedinec může hlásit a hlásí bez ohledu na to, zda má či nemá rád jedince náležející k jeho národu jako sociální skupině. Toto rozlišení by si zasloužilo zevrubnější analýzu a může objasnit mnohé problémy spojené také s dnešní existencí národů, ale na tomto místě zůstanu jen u náznaku, kudy by se měly ubírat naše další úvahy.

Znovu si připomeňme, že většina soudobých evropských národů (kromě Bal-kánu) se utvářela před vznikem národního státu, ale také v opozici proti stávajícímu státnímu systému, ať již formulované kulturní osobitostí či požadavkem politické participace, resp. autonomie. Ani průkopníci jejich kultur, ani jejich postupně se dotvářející politické elity neusilovaly ihned o stát, i když v některých případech zůstávala v poloze národa jako abstraktní pospolitosti myšlenka národní nezávislosti skryta v historických reminiscencích. Dnes se národní stát stal běžnou součástí evropského života a cesta od národa jako velké pospolitosti s plně formovanou sociální skladbou ke státu jako politické instituci se v dějinách našeho kontinentu (s výjimkou Ruska) zdá být jakousi zákonitostí. Jen v několika málo případech se v současné Evropě setkáváme s národy bez státu, jako jsou Katalánci, Baskové, Vlámové, Skotové, Velšané.

Jiný podstatný rozdíl mezi Evropou a mimoevropským světem tkví v samotné charakteristice národa jako abstraktní pospolitosti. Politická rétorika již nevidí národ jako „hodnotu o sobě“, ale obecně převažuje – jako „politicky korektní“ – důraz na občansky organizovanou společnost, tedy na stát. Místo termínu národ, který měl v Evropě vysoký emocionální potenciál, se prosazuje chladně racionální stát. Jsou však známy případy, kdy termín stát či jeho synonymum získal emocionální náboj (polské „państwo“, česká meziválečná „republika“). Občanské hodnoty a principy ale neprokázaly takovou citovou přitažlivost, která by se vyrovnala někdejší přitažlivosti oné abstraktní pospolitosti hodnot zvané národem, i když dnes již její přitažlivost slábne. Proč?

V důsledku toho, že za základní politickou jednotku byla deklarována občanská společnost organizovaná v národním státě, byl oslaben národ jako hodnotová kulturní pospolitost. Celek, který je označen termínem národ a jenž získal svoji státnost, se stal pouhou arénou mocenského zápasu o to, kdo bude tuto společnost lépe a efektivněji – a případně pro sebe výnosněji – organizovat a ovládat. Jestliže rostoucí část příslušníků sociální skupiny národ nepovažuje svůj národ za hodnotovou kulturní pospolitost, otvírá se možnost, že národ v budoucnosti vskutku takovou hodnotovou pospolitostí přestane být. Klasický evropský národ jako pospolitost kulturních hodnot, vůči které má jedinec jisté závazky, se působením této vývojové tendence rozplývá. Na jeho místo přichází servisní instituce stát, který nemá příslušníky, ale občany, a ti znají především svá práva. Lze namítnout, že práva mají protíváhu v občanských povinnostech, avšak v povinnos-

tech není zakotven mravní postulát služby, zodpovědnosti či závazku. To má řadu důsledků pro vztah mezi národem jako velkou sociální skupinou a národem jako abstraktní hodnotou, ale také pro vztah jedince k nadosobní pospolitosti vůbec. Zjistěte nelze přehlížet od samého založení národního státu, že zde působily snahy tento stát emocionalizovat zaváděním symbolů. Ty ale nemohou být zakotveny jinde než v národní minulosti. S rozkolísáním obrazu minulosti slábní i síla těchto symbolů.

Vytrácí se humanistická a osvícenská premisa, která stála na počátku národovotvorných procesů, že totiž příslušník národní pospolitosti má zodpovědnost za svůj národ, má závazek sloužit jeho příslušníkům a prostřednictvím této služby sloužit všemu lidstvu, humanitě. Ve státně organizované společnosti ztrácí jedinec pocit zodpovědnosti vůči abstraktu „národ“, ale naopak očekává, že mu konkrétní – národní stát – bude poskytovat řadu benefitů. Ty mají individuální i skupinovou povahu. Mezi těmito skupinovými nároky stojí v popředí uspokojování „národních zájmů“, které se nevztahují k národu jako abstrakci či ideálu, ale ke konkrétní pospolitosti lidí. Navíc jsou obvykle formulovány velmi vágně, takže je možné jimi zdůvodnit sledování dílčích skupinových mocenských zájmů. Pokud politické elity heslo „národního zájmu“ míní vážně, pak se vztahuje ke státní konkurenceschopnosti v obchodu a průmyslu.

Národ jako abstraktní kulturní hodnota se za těchto podmínek stává anachronismem, někde více, jinde méně zřetelně. Proto se dnes zmenšuje a možná i postupně vytrácí onen rozdíl mezi klasickým evropským národem a mimo-evropskými „nations“, který měl ještě před několika málo desetiletími zásadní povahu. Bylo by nadsázkou, kdybychom celou tuto proměnu označili za důsledek cílevědomé aplikace globalizovaného konceptu „nationalism“ na soudobé poměry. Nebo je tomu naopak? Transformující se digitalizovaná a globalizovaná „postmoderní“ společnost již klasický národ nepotřebuje, a proto je jeho příslušník lhostejný i vůči těm nejmarkantnějším terminologickým přemetům.

V historickém povědomí obyvatel evropských národních států samozřejmě zůstávají reliкty představ a z nich plynoucích stereotypů o národě jako struktuře a pospolitosti hodnot, jako jsou solidarita, společné poslání apod. Tyto reliкty je v jisté vyhrocené společenské situaci (a tu lze dnes vytvořit i uměle) možné využít pro mobilizaci příslušníků národa jako sociální skupiny ve prospěch vpravdě nacionalistických postulatů. To ale nic nemění na možnosti, že se evropský národ jako abstraktní hodnotová pospolitost, která se vyvíjela v průběhu předchozích dvou staletí, stává v podmínkách globalizace uzavřenou historickou kapitolou, pouhým „místem paměti“. Nabízí se tedy otázka: Co má onen současný „nový nacionalismus“ a jeho produkt „nations“ společného s evropským historickým národem jako hodnotovou kulturní pospolitostí a s vlastenectvím jeho příslušníků?